

ਪੰਜਾਬ

Lecturer Cadre

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science)

ਵਾਲੀਅਮ - 2

INDEX

UNIT	CHAPTER TITLE	P.N.
6	ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ❖ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਅੰਦੋਲਨ ❖ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ (1966) ❖ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ (1973) ❖ ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ (ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਅਕਾਰਡ), 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ❖ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ❖ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਰੁਝਾਨ	 1 2 3 4 6 8
7	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ❖ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Liberty) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ❖ ਸਮਾਨਤਾ (Equality) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ❖ ਨਿਆਂ (Justice) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ❖ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ❖ ਉਦਾਰਵਾਦ (Liberalism) ❖ ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism) ❖ ਅਧਿਕਾਰ (Rights) ❖ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Government) ❖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਤੱਤ (State & Its Elements)	 10 11 11 12 13 13 14 14 15
8	ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ❖ ਅਰਸਤੂ (384-322 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ) ❖ ਪਲੈਟੋ (PLATO) ❖ ਨਿਕੋਲੋ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ (1469—1527) ❖ ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ (1588-1679) ❖ ਜੋਨ ਲਾਕ (John Locke) (1632-1704) ❖ ਜੀਨ-ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ (Jean-Jacques Rousseau) (1712—1778) ❖ ਜਾਰਜ ਵਿਲਹੇਲਮ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਹੇਗਲ(Hegal) (1770—1831) ❖ ਜੋਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ (John Stuart Mill)	 16 21 32 36 44 49 52 58

	❖ ਜੌਨ ਰਾਲਜ਼ (1921–2002)	64
	❖ ਐਂਟੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ (Antonio Gramsci)	67
219	ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ	
	❖ ਕੋਟਿਲਯ	73
	❖ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ	86
	❖ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ (1863–1902)	92
	❖ ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ	96
	❖ ਮਾਨਬੋਂਦਰ ਨਾਥ ਰਾਏ (1887–1954)	98
	❖ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ (1872 – 1950)	107
	❖ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ (14 ਨਵੰਬਰ 1889 – 27 ਮਈ 1964)	113
	❖ ਭੀਮਰਾਓ ਰਾਮਜੀ ਅੰਬੇਡਕਰ (14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1891 – 6 ਦਸੰਬਰ 1956)	118
10	ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ	130
➤	Current Updates	195
➤	Multiple Choice Questions (MCQs)	199

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਅੰਦੋਲਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਅੰਦੋਲਨ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮੰਗ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1966 ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ।

ਪਿਛੋਕੜ

- ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਮੰਗ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਈ।
- ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਪੰਜਾਬੀ) ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇਗੀ। 1954 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (SGPC) ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਲਈ ਭਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਮਰਥਨ ਦਿਖਾਇਆ।

ਮੰਗਾਂ

- ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ।
- ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਣਾਵਟੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ।

ਰਾਜ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮਿਸ਼ਨ (1953) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- 1953 ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਮਿਸ਼ਨ (SRC) ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੈਪਸੂ (PEPSU) ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ।
- ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਧਾਈ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ (1955)

- 1955 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।
- 4 ਜੁਲਾਈ 1955 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ) ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਲਈ ਅੱਥਰੂ ਗੈਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਘੀ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਵਧਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

- ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ "ਖੇਤਰੀ ਫਾਰਮੂਲਾ" (Regional Formula) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।
- ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।
- ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮਨਵਾਉਣ ਲਈ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ।

ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲਾ

- ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲਾ 2 ਅਕਤੂਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ ਦੁਆਰਾ ਅਣਵੰਡੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੱਚਰ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- **ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੋਨ:** ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- **ਹਿੰਦੀ ਜ਼ੋਨ:** ਹਿੰਦੀ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- **ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ:** ਦੋਵਾਂ ਜ਼ੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੇ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਘ) ਨੇ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਿਯਮ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ (1966)

- 1966 ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸੀਮਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1966 ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਜਸਟਿਸ ਜੇ.ਸੀ. ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ 31 ਮਈ, 1966 ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ।
- ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ, 1966 ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ:
 - ✓ 1965 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਟਕਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ, 1966 ਪਾਸ ਕੀਤਾ।
 - ✓ ਇਹ ਐਕਟ 1 ਨਵੰਬਰ, 1966 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ:

- ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 - ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ 17ਵਾਂ ਰਾਜ ਬਣਿਆ।
 - ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ (ਜੋ ਉਦੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ 1971 ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਬਣਿਆ)।
 - ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮੰਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 3 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। 1966 ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਗਿਆ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ (1973)

- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 11 ਦਸੰਬਰ, 1972 ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 12 ਮੈਂਬਰੀ ਉਪ-ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪ-ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੈਂਹੜਾ, ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਉਮਰਾਨੰਗਲ, ਸਵਰਗੀ ਸ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤਸਰ, ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਵਰਗੀ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ, ਸ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਲਾਲਪੁਰਾ, ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।
- ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1973 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜਨਰਲ ਹਾਊਸ ਨੇ 28 ਅਗਸਤ, 1977 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਸ ਮਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ 28 ਅਤੇ 29 ਅਕਤੂਬਰ, 1978 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ 18ਵੀਂ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 1977 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਇਸ ਮਤੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਚੋਣ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ।

ਆਮ ਉਦੇਸ਼

- ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਰਹੇਗਾ: ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ।
- ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ "ਕੌਮੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ" ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਹੋ ਸਕੇ।
- ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼

- ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਲਿਆਉਣਾ ਜੋ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ) ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੜ-ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੇ।
- ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੱਕ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼

- ਪੰਥ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Preeminence) ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਇਸ "ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ" ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਹਨ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲ ਸਾਰੇ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ।
- ਮਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: ਉਹ ਖੇਤਰ ਜੋ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਅਤੇ ਇਰਾਦਤਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ—ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡਲਹੌਜੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਿੰਜੌਰ, ਕਾਲਕਾ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ, ਉਨਾ ਤਹਿਸੀਲ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ), ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰ, ਕਰਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਗੁਹਲਾ ਬਲਾਕ, ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਿਰਸਾ ਤਹਿਸੀਲ, ਟੇਹਾਣਾ ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਰਤੀਆ ਬਲਾਕ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗੰਗਾਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਕਾਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ "ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਖੀ" ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਇਸ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧਾਂ, ਸੰਚਾਰ, ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ (ਵਿਭਾਗ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ—ਬਜਟ ਦਾ 13/541—ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੇਗਾ।
- ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤਾ (ਰਾਜੀਵ-ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਅਕਾਰਡ), 24 ਜੁਲਾਈ 1985

ਇਹ 24 ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਪਾਠ ਹੈ।

1. **ਬੇਕਸੂਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮੁਆਵਜ਼ਾ:** 1-8-1982 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਬੇਕਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਐਕਸ-ਗ੍ਰੇਸ਼ੀਆ (ex-gratia) ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਨੁਕਸਾਨੀ ਗਈ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
2. **ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ:** ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਮੈਰਿਟ' ਹੀ ਰਹੇਗਾ।
3. **ਨਵੰਬਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ:** ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਰਹੇ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬੇਕਾਰੇ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।
4. **ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ:** ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।
5. **ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ:** ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ।
6. **ਲੰਬਿਤ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ:**
 1. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪਾਵਰਜ਼ ਐਕਟ' (AFSPA) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਨਗੀਆਂ: (ੳ) ਜੰਗ ਛੇੜਨਾ, (ਅ) ਜਹਾਜ਼ ਅਗਵਾ ਕਰਨਾ।
 2. ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਆਮ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਇਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਕਾਨੂੰਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ।

7. ਖੇਤਰੀ ਦਾਅਵੇ:

1. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਗਏ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਪੂਰੀ ਸੁਖਨਾ ਝੀਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇਗੀ।
2. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਨ 'ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ' ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ (contiguity) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 31 ਦਸੰਬਰ 1985 ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ (binding) ਹੋਣਗੀਆਂ।
3. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਅਸਲ ਤਬਾਦਲਾ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹੋਵੇਗਾ।
4. ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦਾਅਵੇ ਜਾਂ ਉਲਟ-ਦਾਅਵੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਮੰਨਣ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।

8. ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧ:

1. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਸੰਖੀ (federal) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਣ। ਇਸ ਮਤੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।
2. ਉਪਰੋਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9. ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ:

1. ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 1-7-1985 ਤੱਕ ਰਾਵੀ-ਬਿਆਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਪਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਖਪਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਇੱਕ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਕੋਲ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ।
3. ਐਸ.ਵਾਈ.ਐਲ (SYL) ਨਹਿਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਨਹਿਰ 15 ਅਗਸਤ 1986 ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

10. ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ: ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਬਾਰੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਦਾਇਤਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਗੇ)।

11. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ: ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ।

- ✓ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਨ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ

ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 1983 ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਇੱਕ ਸਥਾਈ 'ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ' (Inter-state council) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 263 ਤਹਿਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ - ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

- ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ 9 ਜੂਨ 1983 ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਜਸਟਿਸ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀਆ ਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਹੇਠ, ਸ਼੍ਰੀ ਬੀ. ਸਿਵਾਰਮਨ ਅਤੇ ਡਾ. ਐਸ.ਆਰ. ਸੇਨ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ।
- ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬਦਲਾਅ ਸੁਝਾਏ।
- ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਦਲਾਅ, ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ

- ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਵਿੱਚ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 247 ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, 'ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ' (Over-centralization) ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸਿਆ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼:

- ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼:

- ਸਰਕਾਰੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਸੰਘਵਾਦ (Federalism) ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।"

ਗਵਰਨਰ (ਰਾਜਪਾਲ) ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ:

- ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਧੂ ਮਾਪਦੰਡ ਸੁਝਾਏ ਹਨ:
 - ✓ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਗੱਠਜੋੜ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
 - ✓ ਉਸਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
 - ✓ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 - ✓ ਉਹ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।
 - ✓ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
 - ✓ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 - ✓ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਸਧਾਰਨ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ✓ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
- ✓ ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਜਬ ਲਾਭ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਗਵਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ:

- ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ (ਸੀਟਾਂ) ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਜੀਹ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:
 1. ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਿਆ ਗੱਠਜੋੜ।
 2. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ (ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 3. ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਗੱਠਜੋੜ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਭਾਈਵਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 4. ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਗੱਠਜੋੜ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਾਹਰੋਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ 30 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 'ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤ' (vote of confidence) ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਟੈਸਟ ਸਦਨ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਾ 356 (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ) 'ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ:

- ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 90% ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ:
 - ✓ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।
 - ✓ ਧਾਰਾ 356 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
 - ✓ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਭ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।
 - ✓ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਵਿਧਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ:

- ਧਾਰਾ 258: ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ 'ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਵਾਦ' ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ (Concurrent List): ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਧਾਰਾ 252: ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਇਸ ਧਾਰਾ ਤਹਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- **ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ:** ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਾਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- **ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ:** ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਅੰਤਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ' (Intergovernmental Council) ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- **ਟੈਕਸ ਵੰਡ:** ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾ ਸਕਣ। ਸਰਚਾਰਜ (Surcharge) ਸਿਰਫ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ: ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ 247 ਵਿੱਚੋਂ 180 ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਹੋਣਾ, ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 'ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ 'ਅੰਤਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ' ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਰੁਝਾਨ:

ਕਾਂਗਰਸ, ਭਾਜਪਾ, 'ਆਪ', ਬਸਪਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉੱਭਰਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਬਾ ਦੇ-ਧਿਰੀ ਮੁਕਾਬਲੇ (ਕਾਂਗਰਸ ਬਨਾਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ) ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹੁਣ 'ਆਪ', ਕਾਂਗਰਸ, ਭਾਜਪਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚਾਲੇ ਬਹੁ-ਕੋਣੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। 2027 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹਮਲਾਵਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਹੁੰਚ, ਗੱਠਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੁੱਟ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਆਮ ਆਦਮੀ ਪਾਰਟੀ (AAP): ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ 2022 ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 'ਆਪ' ਨੇ ਇੱਕ "ਬਾਹਰੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ" ਤੋਂ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ।

- **ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ:** 'ਆਪ' ਨੇ ਸੂਬੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਈ 2026 ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਆਪ' ਨੇ 105 ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 2,019 ਵਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 954 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਹੁੰਝਾਫੇਰ ਜਿੱਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਰਗੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਈ।
- **ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ:** ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਗਵੰਤ ਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਰਣਨੀਤੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਬਸਿਡੀ ਮਾਡਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 600 ਯੂਨਿਟ ਮੁਫਤ ਬਿਜਲੀ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਗਭਗ 90% ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਿੱਲ ਜ਼ੀਰੋ ਆ ਰਹੇ ਹਨ) ਅਤੇ 'ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮਾਵਾਂ-ਧੀਆਂ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਜਨਾ' ਤਹਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸਿਕ ਵਿੱਤੀ ਮਦਦ।
- **ਪੰਥਕ ਸੰਤੁਲਨ:** ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੇ 'ਆਪ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਏਜੰਡੇ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ (INC): ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਚੁਣੌਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹੈ।

- **ਸ਼ਹਿਰੀ-ਪੇਂਡੂ ਪਕੜ:** ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 2026 ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ 393 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦਾ ਵੋਟਰ ਅਧਾਰ ਲਚਕੀਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੇ 'ਆਪ' ਅੱਗੇ ਵੱਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
- **ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਲੇਸ਼:** ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਵੜਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਏਕਤਾ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੁੱਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- **ਸੱਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਰਣਨੀਤੀ:** ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੀ ਆਰਥਿਕ ਰੋਡਮੈਪ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਗਵੰਤ ਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (SAD): ਹੋਂਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਚਿਹਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- **ਘਟ ਰਿਹਾ ਵੋਟ ਬੈਂਕ:** 2026 ਦੀਆਂ ਸਿਵਿਕ ਬਾਡੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਘਟ ਕੇ 192 ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਤਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੜ੍ਹ ਵੀ 'ਆਪ' ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।
- **ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ:** ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ, ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਅਕਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰਲੇ ਬਾਗੀ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।
- **ਪੰਥਕ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ:** ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਪੰਥਕ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ (ਭਾਜਪਾ/BJP): ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਸਥਾਰਵਾਦੀ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ, ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- **ਤਲ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ:** ਕਿਸੇ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਧਾਈ ਹੈ। 2026 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ 49 ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 172 ਸੀਟਾਂ ਤੱਕ ਲੈ ਗਈ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਹਿੰਦੂ-ਬਹੁਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- **"ਕਾਂਗਰਸੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ" ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ:** ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਆਏ ਦਲ-ਬਦਲੂਆਂ (ਸੁਨੀਲ ਜਾਖੜ, ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ) 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਵਧੀ ਹੈ।
- **ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਰੁਕਾਵਟ:** ਭਾਜਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ (ਬਸਪਾ/BSP): ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਤਾਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (SC) ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ (ਲਗਭਗ 32%) ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਸਪਾ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਖਿਡਾਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

- **ਗੱਠਜੋੜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ:** ਬਸਪਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਿਰਫ ਦੋਆਬਾ ਖੇਤਰ (ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- **ਦਲਿਤ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦਾ ਖਿੰਡਾਅ:** ਐਸ.ਸੀ. ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਕਰਨ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਹਿਸ ਅਤੇ 'ਆਪ' ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ (ਜੋ ਐਸ.ਸੀ. ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਨਕਦ ਲਾਭ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ) ਨੇ ਦਲਿਤ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਸਪਾ ਲਈ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Liberty) ਦੀ ਧਾਰਨਾ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ

- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਲਿਬਰਟੀ' (Liberty) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

- ਲਿਬਰਟੀ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਬਰ' (Liber) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ'। ਇਸ ਲਈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਕੇਚਨੀ (Macnechie) ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਲਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।"

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1. ਜੀ.ਡੀ.ਐਚ. ਕੋਲ (G.D.H. Cole): "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ।"
2. ਬਰਨਜ਼ (Burns): "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।"

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ

1. **ਕੁਦਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
2. **ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।"
3. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ। ਲੈਨਿਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ 'ਆਤਮ-ਨਿਰਣੇ' (self-determination) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜੈਫਰਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਰ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
6. **ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

7. **ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਟੀ.ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਅਤੇ ਕਾਂਟ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕੇ।
8. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਖੁਦ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Positive Theory)

ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰੀਨ, ਲਾਸਕੀ, ਬਾਰਕਰ) ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹਨ।

- ✓ **ਲਾਸਕੀ:** ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਹੈ।
- ✓ **ਅਰਨੈਸਟ ਬਾਰਕਰ:** " ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Negative Theory)

ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ✓ **ਸਮਰਥਕ:** ਜੌਨ ਲਾਕ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ, ਆਦਿ।
- ✓ **ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ:** ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ ਨੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ 'ਸਵੈ-ਸਬੰਧੀ' (Self-regarding) ਅਤੇ 'ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧੀ' (Other-regarding) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ (Equality) ਦੀ ਧਾਰਨਾ

ਅਰਥ

- ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. **ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ:** ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ।
2. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ:** ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ।
3. **ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ:** ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
4. **ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ:** ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂ

1. **ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ:** ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।
2. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ:** ਵੋਟ ਪਾਉਣ, ਚੋਣ ਲੜਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ:** ਜਾਤ, ਨਸਲ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣਾ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ:** ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੁੱਲ ਮਿਲਣਾ।

ਨਿਆਂ (Justice) ਦੀ ਧਾਰਨਾ

ਅਰਥ

ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ'। ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'Jus' ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਜੋੜਨ'।

ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. **ਮਾਨਵੀ ਭਲਾਈ:** ਨਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਹੈ।

2. **ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ:** ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।
3. **ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਧਾਰਨਾ:** ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਹੈ)।

ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ (Basic Postulates)

- **ਸੱਚਾਈ:** ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸੱਚ ਹੈ।
 - **ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ:** ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ।
 - **ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ:** ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ।
- (ਨੋਟ: ਨਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂ (ਕਾਨੂੰਨੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ) ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।)

ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ

- ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ-ਰਾਜ 'ਏਥਨਜ਼' ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਏਥਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ:
 1. ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ।
 2. ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

- **ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ:** 'ਨਾਗਰਿਕ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ, ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਿਵਾਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।
- **ਯੂਨਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ:** ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਜਾਂ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"

ਨਾਗਰਿਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
2. ਉਹ ਉਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।
3. ਉਸਨੂੰ ਸਿਵਲ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
4. ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- **ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Natural Citizenship):** ਇਹ ਜਨਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਜਸ-ਸੋਲੀ' (Jus-soli - ਭੂਮੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ) ਜਾਂ 'ਜਸ-ਸੰਗੁਇਨਿਸ' (Jus-sanguinis - ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- **ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Naturalised Citizenship):** ਇਹ ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਰੀਕੇ

- **ਪ੍ਰਾਪਤੀ:** ਜਨਮ (ਖੂਨ ਜਾਂ ਖੇਤਰ), ਕੁਦਰਤੀਕਰਨ (Naturalisation - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਵਿਆਹ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੇਵਾ, ਜਾਇਦਾਦ, ਜਾਂ ਗੈਦ ਲੈਣਾ), ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ।
- **ਨੁਕਸਾਨ:** ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਤਿਆਗ (Expatriation), ਵਿਆਹ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੇਵਾ, ਗੰਭੀਰ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਜ਼ਾ, ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ।

ਉਦਾਰਵਾਦ (Liberalism)

ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 1776 ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ 1789 ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ

1. **ਕਲਾਸੀਕਲ/ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਰਵਾਦ (Classical Liberalism):** ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਫਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੌਨ ਲੌਕ ਅਤੇ ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ।
2. **ਸਮਕਾਲੀ/ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਰਵਾਦ (Contemporary Liberalism):** ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ "ਲੋੜੀਂਦੀ ਬੁਰਾਈ" ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ, ਗ੍ਰੀਨ ਅਤੇ ਮੈਕਆਈਵਰ ਇਸਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ:

ਅਧਾਰ	ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦ	ਸਮਕਾਲੀ ਉਦਾਰਵਾਦ
ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ	ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ (ਘੱਟੋ-ਘੱਟ) ਮੰਨਣਾ।	ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਭਲਾਈਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਣਾ।
ਆਜ਼ਾਦੀ	ਰਾਜ ਦਾ ਦਖਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।	ਰਾਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ	ਗੈਰ-ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ (Laissez-faire)।	ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਜਨਤਕ ਭਲਾਈ ਲਈ)।
ਅਧਿਕਾਰ	ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।	ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹਨ।

ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism)

ਸਮਾਜਵਾਦ, ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਅਕਸਰ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਬਹਿਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਾਰ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ ਦੀ 'ਦ ਰਿਪਬਲਿਕ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਂਝੀ ਮਾਲਕੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ

'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈਨਰੀ ਡੇ ਸੇਂਟ-ਸਾਈਮਨ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਐਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਅਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਰਗੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ।

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ:** ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਅਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- **ਮਾਰਕਸਵਾਦ-ਲੇਨਿਨਵਾਦ:** ਰਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਰਾਜ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।
- **ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ:** ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੰਡ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. **ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ:** ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਵੰਡ।
2. **ਸਾਂਝੀ ਮਾਲਕੀ:** ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਮਾਲਕੀ।
3. **ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਆਰਥਿਕਤਾ:** ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣਾ।
4. **ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਸਹਿਯੋਗ:** ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਅਧਿਕਾਰ (Rights)

ਅਧਿਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਸਨ, ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਨ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ

- ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ:
 1. **ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ:** ਸਮਾਜ ਇਹ ਮੰਨੇ ਕਿ ਦਾਅਵਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
 2. **ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ:** ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ। ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ: "ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।"

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- **ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ:** ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ (ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ)।
- **ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ:** ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ (ਨਾਗਰਿਕ), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- **ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ:** ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਅਧਿਕਾਰ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. **ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ:** ਜੋਨ ਲਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ।
2. **ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ:** ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿਧਾਂਤ:** ਅਧਿਕਾਰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ (ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ) ਸਿਧਾਂਤ:** "ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ" ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ।
5. **ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ:** ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹਨ।
6. **ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ:** ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Government)

ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ

1. **ਆਟੋਕਰੇਸੀ (Autocracy):** ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ)।
2. **ਓਲੀਗਾਰਕੀ (Oligarchy):** ਕੁਝ ਕੁ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਪਾਰਟਾ)।
3. **ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy):** ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ)।
4. **ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (Monarchy):** ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ।

-
5. ਅਧਿਕਾਰਵਾਦ (Authoritarianism): ਸੀਮਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਨ।
 6. ਕੁੱਲ-ਸੱਤਾਵਾਦ (Totalitarianism): ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 7. ਥੀਓਕਰੇਸੀ (Theocracy): ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਈਰਾਨ)।
 8. ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ (Communism): ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਜਿਵੇਂ ਚੀਨ)।
 9. ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism): ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ (ਜਿਵੇਂ ਸਵੀਡਨ)।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਤੱਤ (State & Its Elements)

ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦ ਪ੍ਰਿੰਸ' ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਟੇਟ' (ਰਾਜ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (ਮੈਂਟੇਵੀਡੀਓ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ):

1. ਆਬਾਦੀ: ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ।
2. ਖੇਤਰ: ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ।
3. ਸਰਕਾਰ: ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਢਾਂਚਾ।
4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty): ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ।

ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ

ਅਰਸਤੂ (384-322 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ)

- **ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ:** ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਨਾਨ (ਗ੍ਰੀਸ) ਵਿੱਚ ਮੈਸੀਡੋਨੀਆ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਸਟਾਗੀਰਾ' ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਸਨ।
- **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ:** ਉਹ ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਸੰਸਥਾ 'ਅਕੈਡਮੀ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਸੀਡੋਨੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜੇ 'ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ' (Alexander the Great) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ।
- **ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ:** ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਏਥਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਸੀਡੋਨੀਆ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਏਥਨਜ਼ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।
- **ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ:** ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਏਥਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਜਾਨ ਦੇ ਖਤਰੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥਨਜ਼ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਲਾਇਸੀਅਮ' (Lyceum) ਨਾਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਕੈਡਮੀ (ਸੰਸਥਾ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
- **ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ:** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 30 ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਨੋਟਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਕੋਮਾਕੀਅਨ ਐਥਿਕਸ (Nicomachean Ethics), ਪੋਲੀਟਿਕਸ (Politics), ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਿਕਸ (Metaphysics), ਰੇਟੋਰਿਕ (Rhetoric), ਅਤੇ ਓਨ ਦ ਸੋਲ (On the Soul) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- **ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ:** ਉਹ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਕੈਨਿਕਸ, ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਪੋਏਟਿਕਸ) ਦੇ ਮਾਹਰ ਲੇਖਕ ਸਨ।
- **ਉਪਾਧੀਆਂ:** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਵਿਗਿਆਨੀ, 'ਦ ਫਿਲਾਸਫਰ' (ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ), 'ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕ', ਅਤੇ 'ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ' (The Master of Them That Know) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ", ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ, ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ (Formal Logic) ਦੇ ਜਨਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Form and Causes)

- **ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ:** ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ (world of being) ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਦੁਨੀਆ (world of becoming) ਇੱਕੋ ਹੀ ਹਨ।
- **ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ:** ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ (ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਖ, ਘੋੜਾ, ਮੇਜ਼) ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਜਾਂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- **ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਰੂਪ:** ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪਦਾਰਥ (matter) ਅਤੇ ਰੂਪ/ਤੱਤ (form/substance) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਹੈ।
- **4 ਕਾਰਨ (Four Causes):** ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 4 ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ:
 1. **ਰਸਮੀ ਕਾਰਨ (Formal Cause):** ਉਹ ਰੂਪ ਜਾਂ ਤੱਤ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਹੈ।
 2. **ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਨ (Material Cause):** ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਬਣੀ ਹੈ।
 3. **ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਰਨ (Efficient Cause):** ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ।
 4. **ਅੰਤਿਮ ਕਾਰਨ (Final Cause):** ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of State)

➤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਥਨ:

- ✓ "ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ (ਸਮਾਜਿਕ) ਜੀਵ ਹੈ।"
- ✓ "ਰਾਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"
- ✓ "ਰਾਜ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (associations) ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ।"
- ✓ "ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"
- ✓ "ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘ (union) ਹੈ।"

➤ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਅਰਸਤੂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਔਰਤ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਘਰ (ਪਰਿਵਾਰ) ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਈ ਪਿੰਡ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

➤ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ (State is prior to man): * ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ (Chronologically), ਮਨੁੱਖ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ।

- ✓ ਪਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਤਰਜੀਹ) ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

➤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Critical Evaluation): ਰਾਜ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ (Idealists) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ; ਉਦਾਰਵਾਦੀ (Liberals) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ 'ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ' ਹੈ; ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ (Anarchists) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ 'ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ' ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Citizenship)

➤ ਕਰਤੱਵ ਵਜੋਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ: ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ — ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ।

➤ ਨਾਗਰਿਕ ਕੌਣ ਹੈ?: ਕੇਵਲ ਉਹ ਬਾਲਗ ਯੂਨਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਉੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ/ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ।

➤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਲੋਕ:

- ✓ ਔਰਤਾਂ: ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ/ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀਆਂ ਰੁੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਾਜ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ✓ ਬੱਚੇ: ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਾਰੀ (ਪਰਿਪੱਕਤਾ) ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ✓ ਗੁਲਾਮ: ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਰਕ (ਬੁੱਧੀ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ✓ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ: ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹਾਲਤ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

➤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ: ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੁਚਿਤ (ਤੰਗ) ਸੋਚ ਹੈ। ਪਰ, ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਝਦਾਰੀ ਭਰੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ; ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਗੇ, ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।

ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Slavery)

➤ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ: ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ/ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਸੀ।